

RENDSZERVÁLTÁS ÉS DEMOKRÁCIA*

Tisztelt Elnök Asszony! Hölgyeim és Uraim!

Mindenekelőtt szeretném megköszönni a felkérést, amely arra bátorított, hogy oszszam meg Önökkel a rendszerváltással kapcsolatos kutatásaim eddigi hozadékát, remélvén, hogy ezek ismeretében talán valamennyivel közelebb juthatunk az elmúlt közel két évtized történései, és a mai magyar valóság megértéséhez. Előre kell bocsátanom, hogy dolgozni fogunk – problémákat körüljárni és megfogalmazni, kérdéseket feltenni, válaszokat adni vagy elvetni – vagyis kísérletet teszünk bizonyos jelenségek, tények és folyamatok – köztük a „demokrácia” – feldolgozására és értelmezésére. Ígérem, hogy nem lesz könnyű dolguk, hiszen aki egy kicsit is igényesebben próbál közelíteni korunk magyar problémáihoz, annak nincs könnyű dolga. Ha le is tud(ott) számolni saját rendszerváltó reményeivel-illúzióival, majd képes (volt) lepergetni magáról a különféle politikai erők propagandagépezetei által közvetített leegyszerűsítéseket, csúsztatásokat, az aktuális hatalmi nyomulásokat és a durva történelmi-társadalmi hamisításokat, amelyek a rendszerváltást máig kísérték, továbbá megkísérelte áthámozni magát a tudományos megközelítések időben változó divatirányzatain, akkor még mindig szembesülnie kell(ett) a realviszonyokkal.

Az eredmény nem felemelő, hiszen összességében zavarodottságot és káoszt talál mindenütt, tekintettel arra, hogy a reálfolyamatok merőben eltérnek mind a rendszerváltó politikai osztály vízióitól és ígéreteitől, mind a tudományos előrejelzésektől, mind a lakosság várakozásaitól és reményeitől, mind pedig a döntően az önigazoló hatalomigény hálójában vergődő politikai-ideológiai magyarázatoktól. Ugyanis a rendszerváltás neoliberális ideológiája kipukkadt – kiment a divatból – hiszen az összes politikai párt által követett gazdaságpolitikai „előírásainak” a teljesítménye mindössze „annyi”, hogy a válságba került államszocializmus helyén egy dezintegrált, fragmentált és polarizált „félperifériás” globálkapitalizmus-variáns alakult ki, amely csak ebben a formában képes társadalmát-gazdaságát reprodukálni. Máig az is kiderült, hogy az új rendszer bázisán nem alakult ki egy új nemzeti identitás, vagyis a kiépült újkapitalizmus a maga gazdasági, foglalkoztatási, fogyasztási, életminőségbeli, politikai stb. teljesítményével képtelen alátámasztani a rendszerváltás

---

* Az Andrássy úti esték sorozatban elhangzott előadás írott változata.

sikerességét, és igazolni azt, hogy az ezért hozott „áldozatok” nem voltak hiábavalók és a „nemzet” érdekét szolgálták.

Nyilvánvalóvá vált – legalábbis számunkra – hogy a rendszerváltás időszakában jelentkező kihívások a problémák olyan történelmi léptékű halmazát hordozták, amelyek sokkal inkább a Polányi Károly által használt „nagy átalakulás”¹ kifejezéssel írhatók le, semmint a „köztulajdon-magántulajdon”, „redisztribúció-piac”, „diktatúra-demokrácia” stb. cserére irányuló-utaló „rendszerváltás”, „rendszerváltoztatás” megnevezésekkel. Mindezek jelzik, hogy sem a posztmodern, sem más tudományos divatirányzatok nem voltak igazán alkalmasak e világgazdasági és hatalmi változások-átrendeződések értelmezésére. Kitűnt az is, hogy az eddig látszólag jól működő fogalmak – például polgárosodás, kapitalizmus, demokrácia, liberális, konzervatív vagy szocialista ideológia – sokszor nem vagy csak felületesen írják le a kifejezni kívánt jelenségeket és folyamatokat, növelve a zavarodottságot és a megnemértést. Ez részben annak tudható be, hogy e fogalmak a fejlett országokétól jelentősen eltérő magyar viszonyok között eleve más tartalmakat hordoznak, részben annak, hogy ezek jelentése a fejlett kapitalista országokban is jelentősen módosult a globálkapitalizmus körülményei között. És persze annak is, hogy a nyugatról átvett politikai propagandagépezetek (a „rábeszélőgépek”) magyar megfelelői időről időre átírják a fogalmakat – polgárosodás, valódi rendszerváltás, nemzet, reform stb. – kiüresítve és tartalmatlanná téve azokat, így aztán sokszor azt sem tudni, hogy ki miről is beszél.

Nos, bevezetesként talán elég ennyi probléma jelzése is – ezek jó részére még visszatérünk – és remélhetően meggyőzte a kétkedőket arról, hogy valóban nincs könnyű dolga annak, aki el kíván igazodni a rendszerváltás és következményei rejtelmeiben.

A RENDSZERVÁLTÁS JELENSÉGÉRŐL ÉS TÖRTÉNELMI HÁTTERÉRŐL

Ahhoz, hogy a rendszerváltás problémakörét – és ennek részeként a rendszerváltás „demokráciáját” – a tényleges viszonyoknak és körülményeknek megfelelően tudjuk megközelíteni és megítélni, elkerülhetetlen e jelenségek és folyamatok értelmezési kereteinek, történelmi összefüggéseinek a tisztázása.

Induljunk ki abból, hogy a 20. század utolsó harmadában alapvető változások zajlottak a világban. Egyfelől kifulladásig a világgazdaságot addig uraló trendek, másfelől dominánssá váltak a globalizáció új modernizációs irányzatai, továbbá felbomlott

---

¹ Polányi Károly: *A nagy átalakulás (Korunk gazdasági és politikai gyökerei)*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

a második világháború után kialakult katonai-nagyhatalmi status-quo. Ezzel a történelemben egy korszak – a nagyhatalmak jóvoltából – háború nélkül ért véget, és kezdetét vette egy máig tartó átrendeződési folyamat.

E korszakváltás Közép-Kelet Európa – és így Magyarország – számára is új helyzetet teremtett, mivel megszűnt az e térségre kiterjedő szovjet befolyás. Az érintett országok kinyilvánították függetlenségüket, továbbá – a Szovjetuniót is ide értve – az addigi társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedésüket is meg kívánták változtatni, még hozzá gyökeresen és azonnal, vagyis a „szocializmusról” a „kapitalizmusra” akartak áttérni. Ez az elhatározás, cél és folyamat rendszerváltás (rendszerváltoztatás) néven került be a történelembe.

A rendszerváltásban részvevő hazai politikai erők annyira nyilvánvalónak és kézen fekvőnek tartották, hogy mi is értendő a rendszerváltás alatt, és az milyen politikai, gazdasági, jogi stb. lépésekkel és eljárásokkal realizálható, hogy kétség sem férhetett felkészültségükhöz, elképzeléseik megalapozottságához, racionalitásához, és a végeredmény sikerességéhez. Úgy gondolták, hogy amennyiben a szocialista „köztulajdon” „magántulajdonba” adják, a „redisztribúciót” pedig „piaccal” váltják fel, továbbá az egypártrendszerrel áttérnek a többpártrendszerre – melyek automatikusan biztosítják a diktatúra felcserélését demokráciára – akkor megtörténnek tekintetű a szocializmus felváltása a kapitalizmussal.

A rendszerváltás eme felfogása számos problémát vet fel. Mindenekelőtt azt, hogy a jelzett nyolcvanas évek végi „szocialista-kapitalista” rendszerváltást mintegy negyven évvel korábban megelőzte egy ezzel éppen ellentétes „kapitalizmus-szocializmus” csere. A két rendszerváltás kísértetiesen hasonlít egymásra mind politikai-ideológiai megokolásában, mind felfogásában és az alkalmazott foratókönyvben. Akkor a kommunista hatalomátvétel során úgymond „az ország minden bajáért felelős” és „bűnös” kapitalizmust (feudálkapitalizmus) kívánták felváltani a „jó” és a „megoldást” biztosító szocializmussal, legutóbb viszont „az ország minden bajáért felelős” és „bűnös” szocializmust gondolta a rendszerváltó politikai osztály a „megoldást” biztosító és „jó” kapitalizmusra cserélni. A foratókönyv pedig a fentebb jelzett intézmények ellentétes irányú cseréjét írta elő: akkor a „magántulajdon” helyett a „köztulajdon” kizárólagosságát tartották helyénvalónak, a „piacot” „bürokratikus koordinációval” kívánták felváltani, és természetesen a demokráciát egyetlen párttal is megjeleníthetőnek vélték. Figyelmet érdemel az is, hogy mindkét esetben azonnali, totális, megalkuvást nem tűrő, kompromisszumot nem ismerő, így minden reformalternatívát elutasító „osztályharcos” eljárást alkalmaztak az éppen hatalmon lévők.

Innen közelítve könnyen belátható, hogy a legutóbbi rendszerváltásunk nem értelmezhető önmagában, hiszen ezt mintegy negyven évvel korábban megelőzte egy ezzel éppen ellentétes rendszerváltás. Egyfelől azért nem, mert a két rendszerváltás között történetileg rendkívül rövid idő telt el, következésképpen nem alaptalanul

feltételezhető, hogy a nyolcvanas évek végi magán hordozza a kommunista rendszerváltásra adott reváns vagy restauráció jegyeit.

Másfelől azért sem, mert mindkét rendszerváltás jellegéből adódóan – hiszen alapintézményekhez (pl. tulajdon, állam) nyúlt hozzá – távlatos történeti folyamatokat, társadalmi-gazdasági szerveződés-módokat, felhalmozási és átörökítési formákat szakított vagy szüntetett meg, miközben új fejlődési irányokat jelölt ki, társadalmi rétegeket és csoportokat iktatott ki vagy éppen emelt be a történelembe, így vitathatatlanul töréseket okozott a gazdaság és a társadalom menetében. Vagyis e történelmi „törések” és következményeik aligha hagyhatók figyelmen kívül a téma tárgyalása során.

És végül a többszöri rendszerváltás – ide számíthatjuk a Tanácsköztársaság időszakának kísérletét is – ténye egy olyan értelmezési lehetőséget is felvet, hogy a XX. századi magyar történelmet fogjuk fel a rendszerváltások koraként, mivel a jelenség folytonosan felbukkan, és történelemalakító tényezőként végigkíséri az évszázadot. Miután nem egyedi és véletlenszerű esetről van szó, joggal merül fel az a kérdés is, hogy vajon mi az oka a rendszerváltások időről időre történő felbukkanásának, illetve milyen körülmények vezettek oda, hogy az ország egy évszázadon át úgymond „nem tudta meghaladni” ezt a problémát. Vajon ez a magyar fejlődés sajátos terméke, történelmi sorscsapás (ahogy sokan állítják), avagy a világtörténelmet alakító folyamatok mindig ezt kényszerítették ki az évszázad során? És persze kérdés, hogy a magyar politikai osztály képes volt-e felismerni a rendszerváltások ismétlődő jellegét és ennek megfelelően a nemzet javára kamatoztatni ezek történelmi tanulságait.

Ha az elmondottak alapján a XX. századot a rendszerváltások koraként fogjuk fel, akkor azonnal szembeötlik, hogy azokra nagy történelmi események, világgazdasági korszakváltások, válságok, hatalmi-katonai átrendeződések nyomán került sor. Ilyen jól megragadható esemény volt az első és a második világháború, melyek mögött ott munkáltak a korabeli kapitalizmusok válságai, és ilyen a nyolcvanas-kilencvenes évek nem kevésbé látványos átalakulása, amikor a gazdasági paradigmaváltás és a globalizáció folyamatai háború nélkül is hasonló alapossággal átrendezték a világot.

Mindezek számos további problémát vetnek fel. Például azt, hogy miután a hivatkozott gazdasági és nagyhatalmi korszakváltások nem csupán hazánkat érintették, hanem minden országot gazdasági, társadalmi és politikai kényszerek és lehetőségek elé állították, és a világot újra és újra átstrukturálták, nem értelmezhetők magyar specialitásként. E kihívások ugyanis a gazdaságilag fejlett országokat csakúgy érintették, mint a közepesen fejletteket vagy a fejlődőket, hiszen pályamódosításra kényszerítették őket, világgazdasági integrációjukat és versenyhelyzetüket alkalmassint jelentősen megváltoztatva. Elég talán utalnunk a legutóbbi (globalizációs) korszakváltásra, melyből a fejlett Egyesült Államok előnyösebben jött ki, mint a szintén

fejlett kapitalizmust képviselő Európai Unió, a volt szocialista Kína is versenyképesebben, mint a szintén szocialista Szovjetunió, és India is, mint, mondjuk, Irán.

Fontos körülmény, hogy bár e korszakváltások forradalmakkal, átfogó és gyökeres átalakításokkal, illetve modernizációs kísérletekkel jártak a világ országainak nagy részében, mégsem került sor mindenütt rendszerváltásokra. Azonban éppen elég európai, ázsiai stb. országban zajlott a magyarorszáigival egyidőben – mondjuk a második világháború után vagy a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján – rendszerváltás ahhoz, hogy ebben az értelemben se beszélhessünk magyar specialitásról, ha úgy tetszik „magyar átokról”. Ugyanis a XX. században tömegesen, többször és azonos időszakokban zajló rendszerváltások kizárják, hogy ezeket kizárólag az egyes országok nemzeti fejlődéséből vezessük le, és egyértelműen megerősítik a világot hosszútávon alakító modernizációs trendek bevonását az értelmezésbe.

A fentiekből viszont adódik a következtetés, miszerint a magyar társadalom nem saját (szerves) fejlődési irányzatai és dinamizmusai, válságai és alternatívái által meghatározott úton és módon került olyan helyzetbe, hogy rendszerváltásokra került sor, hanem külső, világgazdasági és nagyhatalmi-katonai változások és válságok nyomán. Másként fogalmazva azt állítjuk, hogy a magyar társadalom nem maga termelte és hordozta ki a rendszerváltásokban megjelenő fejlődési alternatíváit, gazdasági és társadalmi berendezkedéseit. Így aztán a XX. századi rendszerváltásaink nem vezethetők le az azokat megelőző gazdaság-társadalmi újratermelődési modellek működési jellemzőiből, fejlettségéből és az általuk kondicionált fejlődési irányokból: ahogy a szocialista berendezkedést nem a két világháború közti feudálkapitalizmus termelte ki magából, úgy az állam-szocialista fejlődésnek sem szerves folytatása a legutóbbi rendszerváltásunk után máig kialakult „félperifériás” globálkapitalista berendezkedés-variáns.

A RENDSZERVÁLTÁSOK NÉHÁNY TANULSÁGA

Ha tehát elfogadjuk, hogy rendszerváltásaink nem egyedi és véletlenszerű esetek, akkor aligha megkerülhető az a kérdés, hogy ezeknek vannak-e valamiféle közös jellemzői, netán tanulságai. Itt és most négy karakteres összefüggésre utalnánk vázlatosan.

Mindenekelőtt arra, hogy a magyar társadalom és gazdaság évszázadok óta „más” fejlődési-fejlettségi pályán mozog, mint a modernizáció fő fejlődési irányát és dinamizmusát meghatározó legfejlettebb kapitalista országok. A jelenséget sokan – gondoljunk Ady, Berend T., Bibó, Erdei, Kosáry, Széchenyi, Szekfü, Szelényi, Szűcs, stb. írásaira – és sokféle módon jelezték. Volt, aki „elmaradottság” vagy „megkésettség” megnevezéssel írta körül a problémát, mások „perifériáról” vagy „peremzónáról”, megint mások – más összefüggésben – „többszörösen összetett (társadalom)

szerkezetéről”, „kettős társadalomról” stb. beszéltek.² Ez a probléma a világgazdasági korszakváltásokkor mindig „kettős kihívásként” jelenik meg, hiszen egyfelől a legfejlettebb kapitalista országok új modernizációs irányzatainak a kényszereire-lehetőségeire, másfelől az ezektől jelentősen „elmaradó” hazai fejlettség-fejlődés nem kevésbé súlyos gondjaira (kihívásaira) egyszerre kéne válaszolni. Vagyis a két különböző problémahalmazt egyidejűleg kellene nemzeti szinten „harmonizálni” méghozzá úgy, hogy az „utolérés” mindig felmerülő évszázados problémájára is valamiféle választ adjon. Be kell látnunk, hogy ez nem könnyű feladat.

Másfelől arra, hogy mivel a rendszerváltások társadalmi és gazdasági alapintézmények – pl. tulajdon, piac, állam – totális átalakítását tűzik ki célul, ily módon az intézményi változások messze túlmutatnak önmagukon.³ Vegyünk egy példát. A tulajdonviszonyok gyökeres átalakítása például nem írható le egyszerűen az államosítás vagy a privatizáció eljárásaival, ugyanis ezek társadalmi osztályok, rétegek és csoportok „megszüntetésével”, illetve újak létrehozásával járnak, vagyis önmagukban a társadalom jelentős átstrukturálását vonják maguk után. Fontos tény azonban, hogy ezen átalakítások-átalakulások nem évszázados vagy évtizedes gazdasági felhalmozások és társadalmi fejlődések eredményei, hanem csupán az adott rendszerváltások ideológia- és politika-vezérelt – alkalmasint kényszert is alkalmazó – adminisztratív eljárásainak a következményei. Így aztán, amíg a világ más – talán boldogabb – országaiban az olyan nagy létszámú osztály, mint a történeti parasztság megszűnése évszázados folyamat volt, addig erre hazánkban a kommunista rendszerváltás után pár év is „elégségesnek” bizonyult. Az államosítást követően a polgárság különféle csoportjai is hasonló gyorsasággal „kerültek ki” a társadalomalkotó rétegek sorából. A legújabban viszont a Kádár-rendszerben kialakult „alkalmazotti” társadalmat harmadolta meg a kapitalista rendszerváltás, amikor is a kilencvenes évek elején közel másfél-millió alkalmazottat úgy bocsátották el a munkahelyéről, hogy zömük többé nem volt képes visszatérni a munkaerőpiacra. Tekintettel arra, hogy a „megszüntetett-elbocsátott” osztályok-rétegek vagyonukon, vállalkozásaikon, státusukon vagy szakértelmükön túl sajátos habitusok birtokosai, társadalmi presztízsek és mobilitások átörökítői, kapcsolatok és identitások hordozói stb. is voltak, e fontos társadalomalakító tényezők „kiiktatásukkal” szintén érvényüket veszítették. A mindenkori rendszerváltásoknak tehát a tulajdonnal egyenértékű további fontos társa-

² Lásd például: Berend T. Iván: *Kisiklott történelem (Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században)*, História-MTA Történettudományi Intézet, Budapest, Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*, in: *Bibó István válogatott tanulmányok 1945-1949*, Magvető Kiadó, Budapest, A. Gerschenkron: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*, Gondolat, Budapest, 1984. Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711-1867 (Magyarok Európában III.)*, Háttér Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest,

³ Kornai János: Mit jelent a „rendszerváltás”? Kísérlet a fogalom tisztázására. *Közgazdasági Szemle*, LVI. Évf. 2007. április,

dalomalakító tényezők – habitusok, identitások, tudás- és kapcsolati tőkék stb. – is áldozatul estek. Ebben az értelemben állíthatjuk, hogy a rendszerváltásokat kísérő jelentős átstrukturálódások legfeljebb politikai-ideológiai szempontból tekinthetők megalapozottaknak, gazdaságilag és társadalmilag aligha.

Az új rétegek és csoportok „kialakításának” a rendszerváltó folyamatai hasonló problémákat vetnek fel, hiszen amíg máshol a kapitalizmust hordozó rétegek (gyárosok, kereskedők stb.) kialakulása szintén évszázadokat vett igénybe, addig nálunk erre a kilencvenes évek privatizációs eljárásai láthatóan „elégésesnek” bizonyultak. Ha problémásnak tartottuk, hogy a „kiiktatott” rétegek és csoportok megszüntetésével tudás- és kapcsolati tőkék vesztek el érvényüket és tűntek el a társadalomból, akkor nem kevésbé problémás, hogy a kapitalizmus hazai hordozó rétegeinek döntő része korábbi vállalkozói tapasztalatok, habitusok, ismeretek vagy piaci kapcsolatok nélkül lett burzsoá. Tovább megyünk, vajon egy ilyen léptékű történelmi változásnak, mint a kapitalista rendszerváltás, előfeltétele-e a rendszerspecifikus hordozó rétegek léte. Ugyanis történelmi tanulmányaink során azt tanultuk – Marxtól, Webertől, Polányitól, Braudeltől stb. –, hogy a kapitalizmus hordozó rétegei az előző rendszerben alakulnak ki és harcolják ki „jussukat”, már pedig a hazai vállalkozói rétegeket alapvetően a rendszerváltás folyamatában „nevezte” ki a politikai osztály.

Bár sem a szocialista, sem a kapitalista rendszerváltás nem írt elő előfeltételeket a társadalmi-gazdasági fejlettségre vonatkozóan, mint amelyek szükségesek egy ilyen történelmi horderejű változás sikeres lebonyolításához – rivalizálásuk során mindegyik eleve „fejlettebbnek” tekintette magát a másiknál – a kérdést mi mégis alapvetőnek tartjuk. Ugyanis nem csupán szocialistaként lehet fejletlen vagy közepesen fejlett valamely ország, és helyezkedhet el a világ gazdaság „fél-perifériáján” vagy „perifériáján”, hanem kapitalistaként is, mi több, rendszerváltó kapitalistaként is. Tekintettel arra, hogy a legfejlettebb „centrum” országok, valamint a „fél-periféria” és „periféria” országai között gazdasági függés van, nyilvánvaló, hogy önmagukban sem a modellváltási kísérletek, sem a magánosítás vagy az államosítás politikai eljárásai nem változtatnak az örökölt „fejlettségen”, versenyképességen és függőségen.

És végül utalnánk a rendszerváltások ideológiáira is. A szocialista rendszerváltás ideológiai összefüggéseire nem térnénk ki, annál is kevésbé, mert az elmúlt közel két évtized politikai propagandája ezt nem engedte feledésbe menni, még ha „kissé” önkényesen és megbélyegző értelemben idézi-használja is. Nem érdektelen azonban a szocializmushoz képest alternatívát kínáló modern gazdaságpolitikai ideológiákra sem kitérni. Ennek hatásosságát Szelényi Iván szerint az adja, hogy „a monetarizmus, miként a marxizmus, univerzalisztikus eszme. A szebb jövő nemcsak hogy hamar elérkezik, de mindenki egyformán részesedik majd áldásaiból. Még akkor is, ha az átalakulásnak lesznek vesztesei. A monetarizmus morálisan magasabb rendű más ideológiáknál. Aki nem ért egyet a monetarista intézkedésekkel, az nemcsak

téved, hanem bűnt követ el”.⁴ A két ideológia a fenti értelemben kétségkívül nagyon hasonlít egymásra, és a történelem fintora – avagy a rendszerváltások természetrajza – hogy a kapitalista rendszerváltás után alig egy évtizeddel ez utóbbi ideológia is a szocialista sorsára jutott: ma már ezt is inkább szitokszóként vagy megbélyegzőként használják a politikában.

A vázoltak ismeretében aligha túlzás, ha a rendszerváltásainkhoz olyan jellemzőket rendelünk, mint a gazdasági és társadalmi megalapozatlanság, az ideológiai és indulati túldimenzionáltság, a politikai önkény és küldetéstudat, vagy az erkölcsi felsőbbrendűség. Ezek láthatóan „természetes” velejárói a társadalmi-gazdasági újratermelődési rendszerek olyan rapid átalakítási kísérletének, amikor hiányoznak a szükséges előfeltételek, hiszen ekkor kiváltképp nélkülözhetetlen a harcos ideológiai-indulati szenvedélyesség, a tulajdonviszonyok gyökeres megváltoztatása az államosítás vagy a privatizáció révén, pedig eleve önkényes és „osztályharcos” eljárások. Mivel a rendszerváltások súlyos töréseket okoznak az ország fejlődésében – pl. távlatos gazdasági-felhalmozási irányzatokat, kiépült nemzetközi beágyazottságokat (pl. piacok) szakítanak meg, társadalmi osztályokat-rétegeket „iktatnak ki” vagy „hoznak létre” – ezeket a politikuskok ismételten erkölcsi felsőbbrendűséggel és küldetéstudattal (pl. történelmi igazságtétel) gondolják ellensúlyozni. Nos, mindezek fontos történelemalakító tényezőkként épültek be a magyar fejlődésbe, és közelről érintik a hazai „demokráciát”.

A LEGUTÓBBI RENDSZERVÁLTÁS ÖNKÉNYES ÉRTELMEZÉSE

Ha tehát megalapozottaknak gondoljuk a fenti megfontolásokat, akkor ezekkel az aktuális rendszerváltásunknál is számolnunk kell. Témánk szempontjából fontos kérdés tehát, hogy e jelenségekkel és problémákkal a rendszerváltó politikai osztály, pontosabban annak különféle indíttatású és felkészültségű csoportjai tisztában voltak-e, illetve, hogy azokat a reálfolyamatokkal adekvátan értelmezték-e vagy sem.

Tekintettel arra, hogy e keretek közt nincs időnk kitérni minden összefüggésre, itt elsősorban a „kettős kihívás”⁵ jelenségével foglalkoznánk, hiszen vitathatatlan, hogy a magyar gazdaság és társadalom az ötvenes-nyolcvanas évtizedekben is jelentősen eltérő fejlődési pályán mozgott, mint a modernizáció fő irányát meghatározó legfejlettebb országok. Vagyis a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján is két probléma-együttes jelentkezett: egyfelől ekkorra váltak dominánssá a világgazdaság új

⁴ Szelényi Iván – Gil Eyal – Eleanor Townsley: Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai, I-II. *Politikatudományi Szemle*, 2-3.

⁵ Laki László: Rendszerváltások Magyarországon, in. (Kovács Imre szerk.) *Társadalmi metszetek, (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon)*, Napvilág Kiadó, Budapest,

modernizációs irányát meghatározó globálkapitalizmus irányzatai, másfelől ekkorra kerül válságba az államszocializmus keretei közt gyors, de felemás modernizációt felmutató Kádár-rendszer. Bár a két kihívás egy töről fakadt és egy időben jelentkezett, mégis két eltérő problémáról van szó.

E ponton tisztáznunk szükséges egy alapvető tény. Nevezetesen, hogy az államszocialista rendszerek – legalábbis felfogásunk szerint – nem csupán a „Kapitalizmust” meghaladni és egy „ideális kommunista” társadalmat felépíteni kívánó ideológiai-politikai konstrukciók voltak, hanem kezdettől modernizációs modellkísérletek is, melyeknek a nagyhatalmi vetélkedések, a befolyási övezetek, a katonai fejlesztések stb. is részét képezték. Következésképpen mind a Szovjetunió, mind a későbbi szocialista országok fennállásuk ideje alatt kettős mércét és mintát használtak: az egyiket a szocializmus elvi-ideológiai alapvetéseinek zárt rendszere szolgáltatta, a másikat a korabeli kapitalista országokkal együtt működtetett hatalmi és modernizációs verseny nyílt és rivalizáló világa. A második világháború után zajló modernizáció gyors gazdasági növekedést, technikai-technológiai forradalmat, űr- és fegyverkezési versenyt, a fogyasztás, az életmód és az életminőség új formáit produkálta, és a polgári élet számára döntően a kapitalista országok által kitermelt civilizációs eredmények sok tekintetben követendő és elérendő mintául is szolgáltak a szocialista országokban. Vagyis ezek olyan kihívások voltak, amelyek elől senki sem térhetett ki, aki versenyben akart maradni.

Nos, a Kádár-korszak számottevő modernizációs teljesítményt felmutató időszak volt a magyar történelemben, hiszen a hatvanas-nyolcvanas évek iparosítása mind a Horthy-rendszer feudálkapitalizmusához, mind Rákosi totalitárius és egyetemlegesen szegény szocializmusához képest alapvetően átstrukturálta és emancipálta a magyar társadalmat. A szocialista („első”) gazdaság keretei közt folyó extenzív iparosítás azon túl, hogy felszívta a kényszerkollektívizálás nyomán menekülő mezőgazdasági munkaerőt, az alacsony keresetek miatt munkát kereső nők milliói számára is elhelyezkedési lehetőséget kínált. Az „első” gazdaságbeli munkavállalás tömegek életét alapjaiban változtatta meg, mivel a korábbi, dominánsan maradékelvű piacosodáshoz és naturálgazdálkodáshoz képest modern „alkalmazotti” státust biztosított: havi rendszeres pénzbeli jövedelmet, beteg- és egészségbiztosítást, nyugdíjjogosultságot, szabályozott munkaidőt, a felmondás és elbocsátás szempontjából biztonságos munkahelyet. A különböző munkakörökhöz és beosztásokhoz eltérő iskolázottságok és képzettségek, továbbá eltérő bérek és fizetések tartoztak. A hatvanas-nyolcvanas évek korosztályai már ebbe a kiszámítható, mobilitást és gyarapodást is biztosító világba születtek bele, ezt „természetesként” kezelték, kalkulálva, hogy milyen iskolázottsággal, szakmával és képzettséggel mit lehet elérni és keresni az „első”, és mit a „második” gazdaságban. Röviden: az „első” gazdaság egy, a nyugat-európai ipari kapitalizmusokra sok tekintetben hasonlító „alkalmazotti társadalom” képét mutatja,

a maga társadalmi tagoltságával, mobilitásával, kiszámíthatóságával és tervezhetőségével, valamint foglalkoztatási biztonságával.

Természetesen mindezek a korabeli államszocializmus gazdasági fejlettségi szintjén és viszonyai közt értendők, melyekhez az alacsony bérek és fizetések csakúgy hozzátartoztak, mint az emiatt kialakult többkeresős családmoddell, a túlfoglalkoztatottság, a szegénység adott formái, a „hiány”, a mezőgazdasági önellátás társadalmi léptékű konzerválódása, vagy az „első” és a „második” gazdaság egymás mellett élése. A „kettős” gazdaság léte pontosan jelezte az előbbi teljesítményének és szolgáltatásainak a korlátait, és azt, hogy aki jobban akar keresni és élni, mint amit az „első” gazdaság képes nyújtani, az kénytelen a „második” gazdaságban is teljesíteni. A „második” gazdaság politikai-ideológiai megítélése ugyan folytonosan változott, azonban társadalmi léptékű elterjedtsége végig kísérte a rendszert, és olyannyira beépült mind az emberek megélhetésébe és törekvéseibe, mind a rendszer működésébe és teljesítményébe, hogy ügyletei az „első” gazdaság igényeinek megfelelően piaci formákat ölthettek, a nyolcvanas években akár egyéni vállalkozásokká alakulhattak.

Mindent egybevéve, bár a Kádár-korszak sem volt demokratikus, politikai ellenfeleit ez is üldözte, vagy az állam társadalom feletti kizárólagossága itt is domináns maradt, azonban jelentős – ámbár felemás – modernizációs teljesítményét nem lehet elvitatni. Teljesítményei közé tartozik a társadalom extenzív iparosításnak megfelelő átstrukturálása, az áru- és pénzviszonyok irányába történő határozott elmozdulása és az ezen alapuló „alkalmazotti társadalom” kialakítása, modern termelési rendszerek meghonosítása, a fogyasztás rendszer-legitimáló elemként való felhasználása, vagy (a korszak vége felé) a magánvállalkozások ösztönzése. Hangsúlyoznánk, hogy ez a szocializmus került válságba, hiszen a gazdaság intenzív fejlődésre való áttérése évtizedeket késett, szerkezete és felszereltsége elavult, a belső felhalmozások elégtelennek bizonyultak a modernizációs kihívások megoldására, így nyugati erőforrások igénybevétele kényszerült, melynek nyomán tőke- és technológiafüggősége nőtt, és eladósodott. Tekintettel arra, hogy a felgyülemlett problémahalmaz kezelése elől nem lehetett kitérni és azok megoldása nem tűrt halasztást, a rendszer ellenfelei, kritikusai, reformerei stb. körében megindult a kiutak keresése, nyilvánosan is szervezkedni kezdtek, majd pártok alapításába fogtak. Az államszocializmus válságba került Kádár-kori modernizációs variánsa tehát minden tekintetben megérett a változásra.

A másik kihívást a modernizáció irányát és dinamizmusát meghatározó kapitalista országok fejlődésének új irányzatai – a gazdasági paradigmaváltás és a globalizáció – jelentették meg a nyolcvanas években. Az előbbi arra utal, hogy a hatvanas-hetvenes évek fordulóján fokozatosan kimerültek a nagyszériás, futószalag jellegű, az úgynevezett „fordi típusú” ipari tömegtermelés fejlődési lehetőségei. Az olajválság és a kelet-ázsiai országok versenye világossá tette e rendszer gyengéit, a nyersanyag- és energiapazarlást, az elavult gazdasági szerkezetet, a kutatás-fejlesztés lassúságát, vagy a differenciált igények iránti közömbösséget. E rendszer

válságával megkezdődött a kiutak keresése: a fejlett technológiákat alkalmazó és kis szériában termelő ágazatok kiépítése, a kutatás-fejlesztés előtérbe állítása, új tudás-felhasználási és termelés-szervezési eljárások bevezetése, és a vállalatok közti kapcsolatok (pl. integrációk, fúziók, kiszervezések) új formáinak a kialakítása. Az átalakítás fő hordozói és hasznélvezői, a multinacionális cégek terjeszkedése új dinamikát kapott, felgyorsult a kontinenseken átívelő vállalathálók, kutatási-fejlesztési, termelési-bedolgozói és piaci integrációk kiépítése, továbbá a termelések kihelyezése a fejlődő országokba. Mindezek a számítástechnika, az információs és kommunikációs technológia gyors fejlődésével összekapcsolódva a globalizációval jelzett irányzatokat alapozták meg.

Miután a multinacionális cégek már mind piacaikat, mind gazdasági partnereiket, mind stratégiáikat tekintve túlléptek a nemzeti kereteken, a termelési tényezők korlátozás nélküli világméretű áramlásában voltak érdekeltek, amelyek szükségessé tették a tulajdonformák politikai-ideológiai megkülönböztetésének a megszüntetését, a beruházási törvények, vagy a vám- és adózási előírások egységesítését. Azzal, hogy az üzleti gondolkodás, a jogi szabályozás, a pénzügyi normák stb. az egységesülés irányzatát erősítették, mintegy spontán módon felülírták és felpuhították a korabeli hatalmi és politikai szembenállásokat, ideológiai tabukat és korlátokat is. És nem utolsó sorban utat törtek az élet minden szféráját átható liberalizációnak, az eszméktől és értékektől kezdve, a fogyasztási szokásokon át egészen az ízlés- és divatirányzatokig, ami egyik kulcseleme a globalizációnak. A jelzett irányzatok hatására a nemzetállamok szerepe és kompetenciái is számottevően változtak, hiszen egyfelől érdekeik fűződtek e fejlesztési forrásokhoz való hozzájutáshoz, a transznacionális vállalatok kínálta fejlett technológiák megszerzéséhez, vagyis a nemzetközi vérkeringésbe történő sikeres integrálódáshoz. Ugyanakkor komoly engedményeket kellett tenniük a beruházások, a vámok és az adózás területén, le kellett mondaniuk a tőkék mozgása feletti kontrollról, ide értve a profittranszfert is, mely mozzanatok csakúgy érintették az állam jóléti-újraelosztó tevékenységének, mint a szuverenitás vagy „nemzeti érdek” hagyományos tartalmának az átértelmeződését. Jeleznénk, hogy a globalizáció folyamatai kikezdték és átrajzolták a fejlett kapitalista országok társadalmait is, gondoljunk a gazdasági szerkezet átalakítására, a hagyományos ipari városok és régiók hanyatlására, a munkanélküliség állandósulására, a privatizáció előretörésére vagy a szociális feszültségek állandósulására. Röviden, ezek a társadalmak is megérték a változásra.

A gazdasági paradigmaváltás és globalizáció mélyreható folyamatai tehát a huszadik század utolsó harmadában minden tekintetben jelentősen átstrukturálták a világot. A vázolt irányzatok leglátványosabban talán a második világháború után kialakult nagyhatalmi-katonai status quot rajzolták át, amely a szocialista rendszer felmorzsolódásával járt. Az állandósult versenyre kényszerülő államszocialista újratemelődesi modell szerint berendezkedett országok, nem bírván a lépéstartást a

gazdaságilag legfejlettebbekkel, folyamatos gazdasági kríziseken estek át, technikai-technológiai lemaradásuk növekedett, pénzügyi függőségük állandósult. E folyamatok nyomán meggyengült a szovjet katonai hatalom, megkérdőjeleződött a kétpólusú világrendszer realitása, és bomlásnak indult, majd összeomlott az ezen alapuló „birodalom”. Ebben az értelemben mondjuk azt, hogy a két kihívás azonos tőről fakadt és azonos időben jelentkezett.

Nos, röviden ezt jelenti a „kettős kihívás”, amelyre a rendszerváltó politikai osztálynak – ha már egy ilyen történelmi léptékű társadalmi-gazdasági változás levezénylésére lehetősége nyílt és vállalkozott – illetet volna felkészülnie, a felvetődő problémákat illetet volna feltérképeznie és a realviszonyokkal adekvátan definiálnia, továbbá ezek kezelhetőségére távlatos „nemzeti” programot kidolgoznia. Ehelyett a rendszerváltás önkényes – és önkényesen változó – értelmezésével találkozunk, amikor is a különböző indíttatású politikai csoportok-pártok zömében zavaros vagy inadekvát elképzelésekkel, revánsvággal, hatalom- és vagyonszerző nyomulásokkal stb. közelítettek a rendszerváltás kihívásaihoz, ezzel a magyar társadalmat sodródó pályára állítva.

Mire is gondolunk, amikor a rendszerváltás önkényes értelmezésére utalunk?⁶

Például arra, hogy a politikai osztály önkényesen járt és jár el, amikor a vázolt „kettős kihívásból” csak az egyiket ismeri fel, pontosabban ismeri el. Ugyanis politikailag büntetlenül nem teheti meg, hogy a rendszerváltást elsősorban vagy kizárólag a „bűnös szocializmus” felszámolásaként, elitje leváltásaként, az állami-szövetkezeti tulajdon ötlet- vagy elégtételszerű szétosztásaként, saját politikai-gazdasági klientúrája kiépítéseként stb. fogja fel, miközben mellékesnek tartja – netán „ördöginek” minősíti – a globálkapitalista betagolódás kényszerét. És ez fordítva is igaz, amikor hazánk globálkapitalista integrálását a tényleges gazdasági, foglalkoztatottsági, jövedelmi, megélhetési stb. állapotokat teljesen figyelmen kívül hagyva, és népességének jelentős csoportjait kiszolgáltatva, vagyis „bármilyen áron” gondolja levezényelni.

Aztán arra, hogy ha – mint jeleztük – a „lemaradás” problémája évszázadok óta ismert hazánkban, mint ahogy az eladósodottság is hosszú múltra tekint vissza, akkor ezek nem írhatók az előző rendszer számlájára. Viszont, ha ezek nem az államszocializmus „termékei”, akkor meglehetősen önkényes úgy tenni, mintha egy „fejletlen” ország szocializmusából – gondoljunk a gazdasági szerkezet elavultságára, a természetes ügyletek súlyára, a tőke- és technológiafüggésre stb. – kizárólag a „piac

⁶ Lásd például:

Laki László: Rendszerváltás, világ gazdasági korszakváltás és a magyar politikai osztály, *Egyenlítő*, VI. évf., 2008/1-2. sz.

Pitti Zoltán: Magyarország gazdasági és társadalmi élete. Főbb jellemzők és folyamatok (1989-2002). in. (Ágh Attila szerk.), *Magyar hozomány, Magyarország az EU-csatlakozás küszöbén*, BM Kiadó, Budapest,

Szelényi Iván: Kapitalizmusok, szocializmusok után, *Egyenlítő*, 2004/4.

Szentes Tamás: *Világ gazdaságtan I., Elméleti és módszertani alapok*, Aula Kiadó, Budapest.

bevezetésével”, vagy az állami-szövetkezeti tulajdon magánosításával egy csapásra „fejlett” kapitalizmus lenne.

Hasonlóképpen: ha tudott volt, hogy a fejlett „centrum”, a „közepesen fejlett” és „fejlődő” országok között egyenlőtlen kapcsolatok, aszimmetrikus gazdasági alku és függőségi viszonyok vannak, akkor arra is fel kellett volna készülni, hogy a „kapitalizmusra” áttért kevésbé fejlett Magyarország függősége továbbra is súlyos és kezelendő probléma marad.

Vagy arra, hogy ha nem volt titok, hogy a világgazdaságot a multinacionális cégek kontinenseket átívelő termelési, bedolgozó, fejlesztési rendszerei és piaci világhálói uralják, akkor aligha életszerű azt feltételezni, hogy hazánk néhány százezer vállalkozói és östermelői igazolvánnyal rendelkező „magánzóval”, alaptőke nélküli Bt.-vel, vagy néhány tízezer egymillió forintos tőkével bíró Kft.-vel versenyképesen tud integrálódni a kapitalista világba.

És ha tudott volt, hogy a legújabb rendszerváltásunk mögött a globálkapitalizmus erői munkálnak, akkor meglehetősen önkényes az állami-szövetkezeti tulajdon elkötyavetyélésével, és valamiféle időtlen-meghatározatlan „piacgazdaság” ígéretével azt a benyomást kelteni, mintha ezáltal egy, a globálkapitalizmussal adekvát, azzal kompatibilis, abba sikeresen integrálódni képes kapitalizmus jönne létre Magyarországon. Másként: ha a kihívást a kapitalizmus új formája, a globálkapitalizmus közvetítette, akkor a magyar politikai osztály büntetlenül nem fantáziálhat valamiféle meghatározatlan „piacgazdaságról”, nem gondolkodhat évszázadokkal korábbi „szabad-versenyos kapitalizmusban”, vagy nem tehet úgy, mintha a felhalmozott állami-szövetkezeti vagyon elképzelés nélküli osztogatása-fosztogatása (privatizáció) révén a globálkapitalizmussal versenyképes gazdaság- és társadalomszerveződésformák alakulnának ki. Remélhetően nem tévedünk nagyot, ha az állítjuk, hogy a rendszerváltó politikai osztálynak – talán egy-két személy kivételével – még a realviszonyokkal adekvát kapitalizmusképe sem volt.

Nem sorolnánk tovább a tényeket, remélve, hogy az elmondottak is elégségesek a politikai osztály felkészületlenségének, a rendszerváltás realviszonyoktól merőben eltérő és önkényes értelmezésének, vagy a távlatos politikai gondolkodás hiányának a bemutatására, hiszen – mint jeleztük, de megismételjük – a globálkapitalizmussal adekvát versenyképes gazdasági-társadalmi struktúrák nem alakultak ki hazánkban. (Gondot jelent azonban, hogy a magyar politikai osztály nem csupán önkényesen értelmezte a kor kihívásait, de mindmáig kitartott inadekvát felfogása mellett, ellenkező esetben kísérletet tett volna a rendszerváltás újraértelmezésére, eddigi gyakorlatának felülvizsgálatára, a sodródás megállítására és egy, a politikai erők által egyetértésben kialakított hosszú távú nemzeti program kialakítására).

A RENDSZERVÁLTÁS LEVEZÉNYLÉSÉNEK DEMOKRÁCIÁJÁRÓL

Mindezek után nézzük meg, hogy a rendszerváltó politikai osztálynak a társadalmi-gazdasági reprodukciós rendszer totális megváltoztatására tett közel két évtizedes kísérlete-gyakorlata mennyire lehetett és volt demokratikus.

Történeti ismereteinkből tudjuk, hogy egy társadalmi-gazdasági újratermelődési rendszerről egy másikra való áttérés – gondoljunk a mindenki által ismert, a „feudalizmusról a kapitalizmusra” történő átmenetre – hosszú, a társadalmak teherbíró-képességét igencsak próbára tevő, súlyos feszültségeket és válságokat, alkalmasint kemény politikai konfliktusokat generáló folyamat. Felfogásunk szerint – jöllehet aktuálisan „csupán” a „szocializmusról a kapitalizmusra” való áttérésről van szó – mindezen jellemzőkkel most is számolnunk kell, még ha ezt egy „bársonyos forradalom” előzte is meg. Annál is inkább, mert a „szocializmus-kapitalizmus” váltást – ahogy ezt jeleztük – mi leegyszerűsítésnek tartjuk, ugyanis egészen pontosan egy felemás modernizáción átesett magyar „államszocializmusnak” a „globálkapitalizmus” világába való átalakulási-betagolódási kényszeréről-lehetőségéről van szó. Ezt pedig hasonlóképpen történelmi léptékű kihívásnak tekintjük, mint a „feudalizmus-kapitalizmus” váltást, következésképpen e problémahalmazt szerintünk a Polányi Károly kifejtette „nagy átalakulás” sokkal adekvátábban írja le, mint amit a szokásosan használt „rendszerváltás” vagy „rendszerváltoztatás” kifejezések jelölnek.

A fentiekből következik az első kérdésünk. Vajon a modernizálódó államszocializmus társadalmi-gazdasági újratermelődési modelljéről a „globálkapitalizmusra” való áttérés történelmi léptékű kihívása – amely ráadásul csak ideológiailag-politikailag tekinthető „megalapozottnak”, gazdasági és társadalmi értelemben semmiképpen sem – lebonyolítható-e demokratikusan? Ha a rendszerváltó politikai osztály „itt és most” is rapid és „osztályharcos” eljárás keretében – minden reformalternatívát elutasítva – törekedett a társadalmi-gazdasági alapintézmények (pl. tulajdon, állam) totális átalakítására, és az állami-szövetkezeti tulajdon privatizálása hasonlóképpen társadalmi osztályok-rétegek adminisztratív „megszüntetését”, illetve újak „létrehozását” igényelte-eredményezte, akkor ez levezényelhető-e demokratikusan? Nyersebben fogalmazva: ha az új rendszer, a „kapitalizmus” nem működhet kapitalisták nélkül, akkor az ezt megalapozó „eredeti tőkefelhalmozás” – vagy ahogy ennek a XX. század végi magyar formáját Pitti Zoltán nevezte, az „egészen eredeti tőkefelhalmozás” – folyamatai lehetnek-e demokratikusak?⁷

A kérdéskör már csak azért sem megkerülhető, mert véleményünk szerint hazánkban az államszocializmus viszonyai között nem alakultak ki a szocializmus

---

⁷ Pitti Zoltán (1997) Egészen eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon, *Társadalmi Szemle*, 52.évf., 1997/8-9 sz.,

kapitalizálásának viszonylag kifejlett állapotot felmutató gazdasági hordozó rétegei. (E tekintetben a nyolcvanas évek piacosítási kísérletének szocialista vállalkozóit és menedzsereit legfeljebb előfutároknak, közülük a későbbi vagyonszerzőket is inkább a rendszerváltás haszonélvezőinek tekinthetjük, semmint a globálkapitalizmus előző rendszerben kialakult hazai hordozó rétegeinek). A tulajdonosi rétegek „kijelölésére” tehát a rendszerváltást követően került sor az új politikai osztály vezénylete és ellenőrzése mellett, és a társadalom teljes kizárásának körülményei között. Sőt, az egymást választásonként váltó politikai csoportok-pártok kormányzásuk ideje alatt a rivális politikai erőket is kizárták a tulajdonosi rétegek „kijelölésének” és ezen eljárás ellenőrzésének a folyamataiból. Sajátosnak tekinthetjük az eljárást abból a szempontból is, hogy a tulajdonosi csoportokat nem egy gazdasági növekedés, ellenkezőleg, egy súlyos gazdasági válság időszakában „jelölték” ki – amikor is a GDP mintegy ötödével esett vissza, vállalatok sokasága ment csődbe, kétszámjegyű infláció alakult ki stb. – így a magánosítás tulajdonképpen az erőforrásoknak más társadalmi rétegek és csoportok rovására történt átcsoportosítása révén ment végbe. A vállalkozások kistaffirozását és indulását segítő-támogató kedvezményes hiteleket és egyéb kedvezményeket stb. szintén a társadalom más rétegeivel „fizettette” meg a politikai osztály. Kérdés tehát, hogy a jelzett politika- és ideológia-vezérelt, a revánsot, a hatalom- és vagyonszerzést sajátosan elegyítő, társadalmilag ellenőrizetlen – vagyis önkényes – tulajdonváltási folyamatokat lehet-e demokratikusnak minősíteni?

Önkényes, hiszen a köztulajdon ideológiailag-politikailag „igazolt” meg- vagy visszaszerzése – pontosabban elhordása – már akkor megkezdődött, amikor erre még törvények sem voltak. A „magántulajdont” eleve „hatékonyabbnak”, „jobbnek” és „magasabb rendűnek” minősítette a rendszerváltó politikai osztály, mint az állami- vagy szövetkezeti tulajdont, mint ahogy a „piac mindenhatósága és értékítélete” is megkérdőjelezhetetlen hivatkozási ponttá vált. Így aztán bármilyen kis összegért jelentős vagyonokat juttattak magánkézbe a privatizációt bonyolító pártok és segédcapataik, és fordítva, bármilyen nagy összeget ki lehetett fizetni közpénzekből a magáncégeknek tényleges vagy vélt szolgáltatásaikért.⁸ Tény, hogy a bíróságok még a legkirívóbb ügyeket is csupán a „jó erkölcsbe” ütköző tranzakcióknak minősítették. És tény az is, hogy számos addig „veszteségesen” működő hazai állami vállalat azonnal „nyereségessé” vált, amint az egy külföldi, jóllehet szintén állami cég tulajdonába került. Vajon miként lehet az, hogy az „állami tulajdon” a fejlett kapitalista államokban nem „alacsonyabb rendű” más tulajdonformáknál, és az ő állami cégeik Magyarországon „nyereségesen” működtetik ugyanazokat a termelő-szolgáltató kapacitásokat, amelyeket a magyar állami vállalatok „csak veszteségesen”

⁸ Szalai Erzsébet: Tőke-munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban, in. (Kovács Imre szerk.) *Társadalmi metszetek*, Napvilág Kiadó, Budapest,

tudtak? Miként van az, hogy a fejlett kapitalista országokban az állam alkalmasint jelentősen beavatkozik a piac működésébe (pl. az EU agrárpiaca), szükség szerint támogatja vállalatait a külföldi piacok megszerzésében (pl. a volt KGST piacok), sőt állami védernyőt húz maga, a „szabadpiac” fölé is – lásd az Amerikai Egyesült Államok jelenlegi beavatkozását piacgazdaságába – ha válságba kerül. Mindezekkel ellentétben miként van az, hogy a magyar politikai osztály semmiről sem akar hallani, ami az állammal, közösséggel, ilyen típusú érdekekkel-szolgáltatásokkal és funkciókkal (pl. ellenőrzés, program, beavatkozás, újraelosztás, működtetés, tulajdon) kapcsolatos.

Ugyanis az „államtalanítás” jelszava alatt ezt az intézményt a társadalom szinte minden területéről ki akarták űzni, elvitatva tőle olyan feladatokat is, amelyeket más intézmények ténylegesen nem képesek és/vagy nem a „közérdek” szempontjait is figyelembe véve szolgáltatni a társadalomnak. E „sajátos” államtalanítási eljárásnak, amely – sok más mellett – az állami feladatokat úgy osztotta más intézményekre (pl. önkormányzatok, oktatási-képzési rendszer, család), hogy az ellátásukhoz szükséges erőforrásokat nem rendelte hozzájuk, a „normális” társadalmi reprodukciót veszélyeztető intézményi válság lett a következménye. Ugyanis az addig a kiszámíthatóságon, a bizalmon és a kölcsönös előnyök és érdekek szem előtt tartásán alapuló intézményi együttműködés a mélypontra zuhant, és ezek helyét a hatalmi helyzet, a párt-, a baráti és egyéb kapcsolatok, és az érdekérvényesítés nyers szabályai vették át. Így a társadalmi újratermelés rendszerében anarchizált állapotok alakultak ki, hiszen általánossá vált a feladat- és felelősségáthárítás, a mások rovására történő erőforrásszerzés és a bűnbakképzés, továbbá a mindenkire érvényes szabályok helyébe a kijárási, az egyéni elbírálás, az ügyeskedés, az agresszivitás és erőszak stb. eljárásai léptek. Kérdés tehát, hogy egy anarchizált társadalom – ahol nincsenek mindenkire érvényes törvények és szabályok, ahol a politikai osztály sem (mindig) tartja be az általa hozott törvényeket, ahol a magántulajdon „magasabb rendű” minden más tulajdonformánál, ahol az „állam” csak „bűnös” intézmény lehet, ahol a pártok „zsákmányelve” és a „magánérdek” felülírja a „közérdeket” – milyen demokráciaként azonosítható? Mindenesetre érdekes demokrácia az, ahol a politikai szótárból jószérivel hiányzik a „közjó”, az „államérdek” és a „nemzeti érdek” fogalma – így ezeket senki sem kívánja képviselni – és ha a pártok netán „lecsapnak” rájuk, akkor kisajátítva, a pártérdekeknek és a „zsákmányelvnek” alárendelve, zavaros, a piaci, a nemzeti stb. fundamentalizmust aktuális érdekeikkel elegyítve igyekeznek megformálni. Ebben a formában alkalmasak (voltak) ugyan mindenféle zagyva ideológia, igazságtétel, hatalmi igény-nyomulás vagy klientúra-építés megjelenítésére, de teljességgel alkalmatlannak bizonyultak a szocializmusban az állami-szövetkezeti formában felhalmozott „nemzeti vagyonnak” a nemzet javára szolgáló globálkapitalista átszervezésére és működtetésére.

Fontos tény, hogy a vállalkozói csoportok olyan körülmények között jutottak tulajdonhoz, amikor az állami-szövetkezeti vállalatok tömeges csődje, részleges vagy teljes felszámolása során az „alkalmazottak” százezreit bocsátották el úgy, hogy többségük tartósan kiszorult a hivatalos munkaerőpiacról, elvesztette státusát és identitását, elszegényedett, és marginális helyzetbe került. Vajon demokratikus gesztus volt-e, amikor a kilencvenes évek elején úgy bocsátottak el a munkahelyéről közel másfélmillió embert, hogy a rendszerváltó hatalom elvitatta tőlük az emiatti szervezkedés és tiltakozás jogát a „nemzet”, a „jövő” vagy a „demokrácia” nevében, vagy egyszerűen csak a „kommunista rendszer visszasíróinak” minősítve őket. Vajon milyen demokrácia épül ott, ahol az új politikai osztály különféle csoportjai a szakszervezeti mozgalom „demokratizálása” nevében úgy hoznak létre új szakszervezeteket, hogy azokat kizárólag (a szintén demokratikus) politikai ellenfeleikkel szemben, saját politikai céljaik elérésére vetnek be, ezzel megakadályozva a munkavállalók – azok egyes csoportjai – egységes fellépését saját érdekeik védelmében. És a demokrácia megnyilvánulása-e az, ha a rendszerváltó politikai osztály a „diktatórikus” államszocializmushoz képest is megnyirbálja a munkavállalói jogokat, és olyan törvényeket hoz, amelyekkel a szakszervezetek alakítása megakadályozható a munkaszervezetekben.

Mindent egybevéve Magyarországon a rendszerváltást követően egy „félperifériás” társadalom alakult ki. Ennek pontos leírására most nincs időnk kitérni, csupán utalni tudunk néhány jellemzőjére. Például arra, hogy az újkapitalizmusban is megmaradt a gazdaság „duális” – a fejlődő országokban jól megfigyelhető „dezinTEGRált” – szerkezete. Vagy arra, hogy a munkaerőpiac szegmentálódott, melyek közül egyesek kimondottan a tartós munkanélküliek és a marginalizálódottak számára „másodlagos munkaerőpiacként” szerveződnek, és ezekből alig vagy egyáltalán nincs átjárás-visszatérés a modern és igényes szegmensekbe. Aztán arra, hogy az ország területileg fragmentált⁹ állapotokat mutat: amíg területének alig több mint egytizede (13%) tartozik a „kiugróan fejlődő” térségek közé és itt él a lakosság hatoda (17%), addig az ország területének csaknem kétötöde (38%) „krízishelyzetben” van, ahol a népesség közel egynegyede (23%) él. A vidéki lakosságon belül a szakemberek elkülönítenek egy 600 ezer főnyi népességet, amely már napjainkban is „gettósodó” falvak lakója.¹⁰ És végül arra, hogy napjaink társadalmát a szociológia polarizált társadalomként írja le. Népességének 5-7 százaléka a hazai erőforrások jelentős része

⁹ Kovács Imre: Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség, in. (Kovács Imre szerk.) *Társadalmi metszetek, (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon)*, Napvilág Kiadó, Budapest,

¹⁰ Kovács Katalin: Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon, in. (Bognár László-Csizmady Adrienne – Tamás Pál – Tibori Timea szerk.) *Nemzetfelfogások-Falupolitikák*, UMK—MTA SZKI, Budapest, 141-152.o.

felett rendelkezvén sikeresen tudott integrálódni a globálkapitalizmus világába, amelyet „kiegészít” egy 10-15 százaléknyi „felső-középosztálybeli”. Ők együttesen jelenítik meg a rendszerváltás „nyerteseit”. Alattuk egy 30-35 százaléknyi népesség található, melynek helyzete részben javult, részben romlott, alapvetően azonban nem változott. Legalul pedig durván a lakosság felét magában foglaló depriváltak és szegények szintén differenciált világa – a „nyomorban élőké”, az „átmenetileg szegényeké”, a „lecsúszással fenyegetett szűkölködőké” stb. – található. E rétegek-csoportok részben vagy teljesen kiszorultak a társadalomból, közülük sokan napi megélhetési gondokkal küszködnek, gyerekeik versenyképes iskoláztatásáról képtelenek gondoskodni, munkakultúrájuk erodálódott, megélhetésüket pedig döntően a munkanélküli járadék, a közmunka, az alkalmi munka és a segélyezés köré szervezik. Ők írott jogaikat sem képesek érvényesíteni, nemhogy aktuális vagy távlatos érdekeiket megfogalmazni és megjelteni.¹¹

A vázoltak alapján rengeteg kérdés vetődik fel.

A rendszerváltás „vesztesei” vajon demokratizálódásként élték-e meg a tartós munkanélküliség, a lecsúszás, az elszegényedés és a marginalizálódás folyamatait, és a depriváltak több milliós rétegei-csoportjai e velük esett történeteket egy demokratikus társadalom kialakulásaként fogják-e fel, netán demokratákként viselkednek-e, ha mindezeket szó nélkül hagyják? És persze az is kérdés, hogy vajon mindazok a politikusok, szakszervezeti vezetők, értelmiségiek stb., akik e társadalmi folyamatokat és állapotokat demokráciaként adják el nekik, vajon demokraták-e?

„Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni...” mondja Bibó István¹², márpedig a magyar lakosság számottevő része fél a munkanélküliségtől, az elszegényedéstől, a kirekesztéstől, az egzisztenciális kiszolgáltatottságtól, a kiszámíthatatlan és bizonytalan jelentől és jövőtől. Félni ugyanis nem csupán valamely államot uraló félfudális, nyilas, kommunista vagy kapitalista hatalomtól lehet,

¹¹ Lásd például: Bogár László: A gazdaságpolitika és a magyar XXI. Század, *Üzleti* 7., 2000. március 13., Ferge Zsuzsa: A magyarországi szegénységről, *Info-Társadalomtudomány*, 54.sz.,

Ferge Zsuzsa: Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban, *Szociológiai Szemle*, 2002/4.,

Ferge Zsuzsa: Struktúra és szegénység, in. (Kovács Imre szerk.) *Társadalmi metszetek* (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon), Napvilág Kiadó, Budapest,

Gazsó Ferenc: *A társadalmi szerkezetváltás trendjei*, in. (Földes György–Inotai András szerk.) *A globalizáció kihívásai és Magyarország*, Napvilág Kiadó, Budapest,

Gazsó Ferenc: Társadalmi struktúra és iskolarendszer, in. (Kovács Imre szerk.) *Társadalmi metszetek*, (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon), Napvilág Kiadó, Budapest,

Gazsó Ferenc – Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*, Napvilág Kiadó, Budapest,

Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta*, Osiris Kiadó, Budapest,

¹² Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, in. *Bibó István válogatott tanulmányok 1945-1949*, Magvető Kiadó, Budapest, 1986., 220.o.

hiszen az állami önkényen túl van „államtalanítási” önkény is – pl. az államot a nemzeti vagyon kisajátítására használják – és a politikai kiszolgáltatottságon túl van gazdasági és társadalmi kiszolgáltatottság is. Ha tömegek tartósan nem találnak munkát, marginalizálódnak és gyerekeik is így nőnek fel, ha a dolgozók tartanak az elbocsátástól, alacsony kereseteikből alig tudnak megélni, és ha nem használhatják-használják az érdekérvényesítés demokráciákban szokásos intézményeit (pl. szakszervezetek), akkor a gazdasági és társadalmi kiszolgáltatottság, a személyes függés, és az egzisztenciális ellehetetlenülés reálfolyamatai felülírják a politikai demokrácia jogintézményeinek papíron létező működését és teljesítményét.

Más összefüggésben vizsgálva a jelenséget. Ha a magyar társadalom és gazdaság dezintegrált, fragmentált és polarizált állapotokat mutat, és csak így képes önmagát reprodukálni, akkor elképzelhető-e, hogy ezek a „félperifériás” viszonyok a politika szférájában egyáltalán nem, vagy „demokráciaként” jelennek meg? Miként lehet az, hogy a gazdaság állandósult válságjelenségei, az elszegényedés és a társadalom alatti létbe kerülés tömegfolyamatai ellenére – melyek az érintettek érdekmegjelentését, politikai és állampolgári szerepvállalását stb. is korlátozzák, vagy kizárják – a politikai intézményrendszer működését a politikai osztály „demokratikusnak” minősíti? Ismereteink szerint a „félperifériás” állapotok gerjesztette súlyos zavaroknak és konfliktusoknak az ezek kezelésére-kihordására „létesített” politikai intézményrendszerben is – főként, ha az „demokratikus” – meg kéne jelenniük, avagy hazánkban a politika teljesen függetleníthető a társadalom és a gazdaság reálfolyamataitól? Elképzelhető, hogy amíg a „jóléti kapitalizmusok” növekedési, életminőségbeli, fogyasztási, demokratikus stb. teljesítményeikkel legitimálták rendszerüket, addig erre a magyar újkapitalizmus „félperifériás” körülményei között nincs szükség – ugyanis a „vesztes” többség számára ezt eddig képtelen volt teljesíteni – vagyis itt a jogállami intézményrendszer kizárólag „önmagában” produkálja, legitimálja és garantálja a demokráciát?

Nyersebben fogalmazva: van-e gazdaság és társadalom nélküli demokrácia? A kérdés nem légből kapott, ugyanis a rendszerváltó politikai osztály alkalmasint elismerve a „félperifériás” állapotok súlyos működési zavarait, ezt azzal szokta ellentételezni, hogy „jó-jó, de legalább demokrácia van”. A politikai osztály ezen indoklása ugyan megfelel saját önkényes rendszerváltó elképzeléseinek, mely szerint az nem volt más, mint a „kommunista diktatúra” felváltása valamiféle piaci (kapitalista) „demokráciával”. Csakhogy – mint jeleztük – nem felel meg a „kettős kihívás” vagy a „nagy átalakulás” történelmi léptékű reálfolyamatainak. Aztán nem felel meg annak a feltevésnek sem, hogy a „kommunista diktatúrát” automatikusan „kapitalista demokrácia” követné, hiszen léteztek és léteznek nem demokratikus, netán „diktatórikus kapitalizmusok” is. Hasonlóképpen nem felel meg a globálkapitalizmus irányzatainak, melyek a második világháború után kialakult „szociális piacgazdaság” joviális világát – amely saját polgáraiknak gyarapodást, jólétet, biztonságot, széleskörű szociális juttatásokat,

demokráciát, az érdekmegjelenítő intézmények sokaságát stb. biztosított – kikezdték, társadalmait polarizálták és destabilizálták. Olyannyira, hogy a fejlett kapitalista országok politikusai, szociológusai, gazdasági szakemberei vagy más szereplői – például Soros György – a globálkapitalizmus világát nem csupán gazdaságilag vagy társadalmilag, de politikailag, a demokrácia szempontjából is „visszalépésnek” tekintik a ma már ideálisnak tartott „szociális piacgazdasághoz” képest, és politikai „megregulázását” sürgetik. Miként lehet az, hogy miközben a fejlett országok politikusai saját kapitalizmusaik súlyos gondjairól, gazdaságainak kiszámíthatatlanságáról, társadalmi instabilitásáról és demokráciáinak válságáról beszélnek, addig Magyarországon a globálkapitalizmus indukálta rapid, agresszív, osztályharcos és önkényes rendszerváltás a demokrácia mintaállamát hozta (volna) el?

Úgy gondoljuk tehát, hogy egy ország politikai intézményeinek az állapota, működése és demokratikus teljesítménye nem függetleníthető gazdasága és társadalmi működésétől és teljesítményétől, vagyis egy „félperifériás” társadalomnak alapvetően csak „félperifériás demokráciája” lehet. Még akkor is, ha a politikai intézményrendszerét jogi alapossággal – a fejlett kapitalista államok útmutatásaira és mintáira is támaszkodva – a „demokráciára” szabták, és politikai osztálya a négyévenkénti választások játékszabályait, ha olykor fogcsikorgatva is, de betartja. Vajon önmagában a „nyugati” mintára jogilag kimunkált alkotmány és politikai intézményrendszer a maga alapelveivel, előírásaival és játékszabályaival elégséges-e a „demokráciához”? Ez a kérdés sem „költői”, ugyanis az államszocializmusok összeomlása és a közép-kelet-európai rendszerváltások után sokáig tartotta magát az a főként az Egyesült Államokban elfogadott (divatos) elképzelés, miszerint a demokrácia időszaka köszöntött be a világba, és világméretű elterjedését felgyorsítandó a demokrácia akár „exportálható” is. A történelem nem igazolta ezt az „optimista” forgatókönyvet a világ egyetlen térségében sem, és itt ne csupán Irakra gondoljunk, hiszen még az Egyesült Államok sem gondolja úgy, hogy a rendszerváltó országok mindegyikében a „kommunista diktatúrát” a „kapitalista demokrácia” váltotta fel. Még e felfogás legelfogultabb képviselői számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a demokráciának nem csupán politikai akarát- és elhatározásbeli, kulturális vagy intézményi feltételei vannak, hanem megkerülhetetlen gazdasági, társadalmi, hatalmi-nagyhatalmi stb. előfeltételei is.¹³ Ha ez utóbbiak részben vagy teljesen hiányoznak, akkor a demokratikusra szabott intézmények működése, az ezeket megjelenítő pártok-személyek szerepfelfogása, tevékenysége és viselkedése akarva-akaratlanul eltér az előírásoktól – és még inkább az ideálistól – engedve a reálfolyamatoknak, netán kihasználva és rájátszva azokra.

---

¹³ Francis Fukuyama: *Államépítés (Kormányzás és világrend a 21. században)*, Századvég Kiadó, 2005, Budapest,

Aki Magyarországon élt az elmúlt közel két évtizedben, az pontosan tudja, hogy a hazai politikai osztály egy része a rendszerváltás után nem kizárólag azért követte a demokrácia formális szabályait, mert „diktatúraváltó” mivolta, demokrácia iránti rajongása és intézményeinek föltétlen tisztelete erre predesztinálta. Számozan már rég „letévedtek” volna erről az útról, ha a nagyhatalmi kényszerek, az erre épült politikai reményeik és gazdasági érdekeik nem egy demokratikus játékszabályok szerint berendezkedett világ irányába – pl. az Európai Unió, NATO – jelölik ki számukra a járható utat. Aligha véletlen, hogy amíg a pártok polgárosodásról és demokráciáról szónokolnak, addig ezek megjelenítőit nem a finnekhez, hollandokhoz stb. hasonlóan dolgos, kompromisszumra kész, szürke és névtelen polgári politikusokban gondolták-gondolják megtalálni, hanem politikai gurukban, akarnokokban, posztmodern forradalmároknak és küldetéstudatos „vezérekben” – karizmával vagy anélkül – mert úgymond „a magyar ezt érti”.¹⁴

És az sem véletlen, hogy hazánkban is polgárjogot nyert az „Arafat-szindróma”, amikor a posztmodern „vezér” (akarnok stb.) merőben mást mond az országról, a szándékairól és a teendőkről a párthívek előtt, mint az ország lakosságának, mást a hazai vállalkozóknak, mást az Unió szakbizottságában, és mást a külföldi befektetők rendezvényén. És ez csak részben jelenti azt, hogy esetről esetre a jelenlévő hallgatóság igényei a mérvadók: ahol a jelenlévők pénzügyi megszorításokat várnak el tőle, ott ezt ígéri, ahol engedményeket, ott azt, ahol más politikai erők gyűlöletét várják el, ott ezt, ahol kompromisszumkötést, ott azt, vagy ahol a parlamenti választások tiszteletben tartását gondolják illendőnek, ott ezt mondja, ahol megkérdőjelezését, ott azt. Ezen eljárásnak másfelől az is része, hogy a „vezér” az éppen jelen nem lévő „hallgatóságot” szükség szerint feláldozza a jelenlévők igényei oltárán (bűnbakképzés): a külföldi befektetők a párthívek körében az ország „kiszípolozói”, az „ördögi” globalizáció képviselői, míg a parlamentben vagy az Unió szakbizottságában vitán felül a „magyar gazdaság motorjai”, és így tovább.

Nem kétséges, hogy e bevett politikai gyakorlat mögött reálfolyamatok tapinthatók ki. Ugyanis amíg az ország gazdasága, így társadalmi és politikai stabilitása, „demokráciája” és jövője elsősorban a külföldi befektetőktől, és az uniós vállalások-előírások betartásától függ, addig az adott párt kormányra kerülése főként a párthívek mozgósításának és a lakosság választási akaratnyilvánításának a függvénye. Kétségtelenül sajátos helyzet ez, hiszen a magyar demokráciának több letéteményese is van: egyfelől az országtól független külföldi beruházók, másfelől az Európai Unió, amelynek tagja vagyunk, és persze a választópolgárok, akik státusa, élethelyzete és -kilátásai lényegesen eltérnek egymástól. A külföldi beruházókat kizárólag a profit, az olcsó munkaerő és a stabilitás érdekli, az Európai Uniót szintén a gazdasági,

¹⁴ Bihari Mihály: *Magyar politika 1944-2004, (Politikai és hatalmi viszonyok)*, Osiris Kiadó, Budapest,

társadalmi és politikai stabilitás, valamint a nemzeti vállalatok és a közös programok betartása, a választópolgárokat pedig alapvetően a foglalkoztatás, a gyarapodás, a fogyasztás és életminőség javulása, a biztonságos, kiszámítható és demokratikus jelen és jövő. A rendszerváltó politikai osztálynak tehát e letéteményesek érdekekeit kéne összehangolni úgy, hogy mindenki megtalálja a számítását: a külső befektetők a profitot, az Unió a vállalatok-előírások teljesülését, és a hazai választók – különösen a társadalom peremére került, elszegényedő, európai módon megélni és gyerekeiket versenyképesen iskoláztatni nem tudó, jogaik megjelenítésében korlátozott stb. – tömegei pedig elhiggyék, hogy a győztes nemzeti párt(ok) elsősorban az ő érdekeiket képviselik. A politikai osztály ezzel a kihívással ugyan eddig sem volt képes megbirkózni, azonban a választók rendszerváltó illúziói, a választási pártpropagandák „ígérvény-programjai” stb. mindaddig a megoldás illúzióját sugallták, amíg az Európai Unió – élve a tagjai, így Magyarország által ráruházott szuverenitással – a legutóbbi választások után azt nem mondta, hogy ebből elég. Ugyan a magyar politikai pártok saját választóiknak olyan propaganda-programokat adhatnak elő, amelyet akarnak – netán, amelyet a választóik még elhisznek – azonban a választások után realizálandó kormányprogram nem térhet el sem a gazdasági-pénzügyi reálfolyamatoktól, sem az Unió célkitűzéseitől és elfogadott programjaitól, sem a nemzeti vállalatoktól. Röviden: a magyar politikai osztály ekkor (2006) több kellemetlen ténnyel is kénytelen volt szembesülni, sok más mellett azzal, hogy az eddig számára oly sikeresnek mutakozó nemzeti politikai manipulációi ideje lejárt. Lejárt, hiszen amíg a demokrácia intézményeit a hagyományos nemzetállami keretekre alakították ki, addig Magyarország ténylegesen már a megosztott és korlátozott szuverenitás keretei között működik, ami olyannyira megkerülhetetlen realitás, hogy e jogosítványnak az egyik letéteményes, az Európai Unió, érvényt is szerzett.

Tekintettel arra, hogy a rendelkezésünkre álló időt már így is túlléptük, a problémakör további taglalásától eltekintünk. Csupán egy rövid megjegyzést tennénk még a sokak által oly nagyra tartott hazai sajtó- és véleményszabadság demokratikus működésére vonatkozóan. Az vitathatatlan, hogy a szabad véleménynyilvánítás joga elvileg adott. Azonban ez egy pártpropagandák, az általuk gerjesztett bűnbakképzés és a gazdasági érdekek uralta média-világban, ahol ők döntenek el, hogy mi a „hír” és mi nem, minek van politikai súlya és minek nincs – más kollektív érdekmegjelenítő és politikai súlyú intézmények hiányában – megreked a pletyka, a fecsegés, a hőbörgés vagy a gyűlölködés szintjén. Úgy gondoljuk, hogy a hazai sajtó- és véleményszabadság rendszerváltás utáni állapota, annak tartalma és színvonala sokkal inkább hasonlít Márai Sándornak a Horthy-rendszert leíró, megjelenítő és értékelő jellemzéséhez, semmint egy demokráciában elfogadhatónak tartható értelmes működésmóddhoz. Naplójában (1943-1944) a következőket vetette papírra. „Sz., kivel a hajón találkoztam, tárgyilagosan mondja: „A sajtószabadság értelme az elmúlt huszonöt évben

annyi volt, hogy szabad volt az egyéni becsületben turkálni.”¹⁵ Nos, úgy tűnik számunkra, mintha megállt volna az idő, mintha a sajtó- és véleményszabadság felfogása és gyakorlata nem mozdult volna el erről a szintről, pedig közben már két rendszerváltáson is túl van az ország.

Bár nem tartjuk szükségesnek összefoglalni az eddig elmondottakat, néhány összefüggést mégis kiemelnénk. Mindenekelőtt azt, hogy az ország jelentős kérésben van a globalizációs folyamatokba történő versenyképes integrációt illetően, mint ahogy a rendszerváltás után kialakult „félperifériás” újratermelődési mód túlhaladása is időszerű feladat lenne. Ezek kezelése viszont merőben új politikai megközelítést igényel, hiszen szinte mindent újra kell gondolni: a rendszerváltás kihívásaitól, a piac „mindenhatóságától” kezdve, az állam, a redistribúció, a különféle tulajdonformák szerepén, a pártok és más érdekmegjelenítő intézmények hatókörén, a közigazgatáson és az önkormányzatiságon át, egészen a nemzeti érdekek megjelenítéséig, új kompromisszumok megkötéséig és egy teljesen más politikai gyakorlat kialakításáig.

Köszönöm a figyelmet!

Első megjelenés: Rendszerváltás és demokrácia, Civil Akadémia Alapítvány, 2008, 3-26. o.

---

¹⁵ Márai Sándor: *Napló (1943-1944)*, Akadémiai Kiadó és Helikon Kiadó, Budapest, 1990., 222.o.,